ΕΜΠΟΡΟΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ

—Το εμπόριο της περιπλάνησης

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ
Αρχαιολόγος

01

01 Παζάρι της Λάρισας. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία. Σχέδιο Gropius, χάραξη Jugel. Εθνική Βιβλιοθήκη.

Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας του ελλαδικού χώρου, τα περισσότερα εμπορικά πανηγύρια της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας γίνονταν κάθε Αύγουστο και Σεπτέμβριο. Η ευελιξία ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των πανηγυριών. Η εμποροπανήγυρη είχε τις ρίζες της στην αρχαιότητα και στα μεσαιωνικά χρόνια αποτελούσε σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης του εσωτερικού εμπορίου.

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΑΠΑΓΟΡΕΥΕ σε πρόσωπα που κατείχαν δημόσια αξιώματα την ενασχόληση με το εμπόριο. Η βυζαντινή αριστοκρατία,[1] όμως, αναμειγνυόταν στο κερδοσκοπικό εμπόριο, εκμεταλλευόμενη μάλιστα μερικές συγκυρίες. Επιδίωξη του εμπορίου άλλωστε ήταν πάντοτε το κέρδος. Στο Βυζάντιο, εμπόριο, αγορές και πειρατεία συνυπήρχαν. Το βυζαντινό πανηγύρι εντάσσεται στους κόλπους της εκκλησίας και προστατεύεται από το βυζαντινό δίκαιο, δεδομένου ότι αποτελούσε υποστηρικτική δομή ανάπτυξης του εσωτερικού εμπορίου. Η θρησκεία τότε νοηματοδοτούσε το χρόνο των κοινωνιών (θρησκευτικές

02 Θεόφιλος. Μέγα αρτοποιείον Λαρίσης.

γιορτές, αργίες, αγροτικές εργασίες, εμποροπανηγύρεις). Η ευελιξία ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των πανηγυριών.

Η εμπορικότητα μιας πόλης, η γεωγραφική της θέση, η γειτνίασή της με λιμάνι ή σημαντικό χερσαίο δρόμο και κοντινές αγορές ήταν τελικά προϋπόθεση για την επιλογή της ως χώρου διεξαγωγής της εμποροπανήγυρης.

Οι εμποροπανηγύρεις ήταν ένας πανάρχαιος θεσμός, θρησκευτικού και εμπορικού χαρακτήρα. Ο Στράβων,[2] μιλώντας για την πανήγυρη της Δήλου, επισημαίνει τον εμπορικό της χαρακτήρα: «η τε πανήγυρις εμπορικόν τι πράγμα εστι».

Στο Βυζάντιο –και όχι μόνον– εμπόριο, έμποροι και πειρατεία συνυπήρχαν και ουδείς ενοχλείτο από αυτή τη συνύπαρξη. Κατά τη μεσαιωνική εποχή η πανήγυρη αποτελούσε σημαντικότατο παράγοντα ανάπτυξης του εσωτερικού εμπορίου.

Το βυζαντινό πανηγύρι εντάσσεται στους κόλπους της Εκκλησίας και προστατεύεται από το βυζαντινό δίκαιο,[3] δεδομένου ότι αποτελεί υποστηρικτική δομή ανάπτυξης του εσωτερικού εμπορίου σε ευρύτατα γεωγραφικά πλαίσια. Ως οικονομικός θεσμός η εμποροπανήγυρη ήταν γνωστή και διαδεδομένη στην Αίγυπτο, την Κίνα, την Ιαπωνία, την Ευρώπη, ιδιαίτερα στη Γαλλία, όπου γνώρισε μεγάλη άνθηση από τον 12ο έως τον 14ο αιώνα, καθώς και στα Βαλκάνια.

Η μελέτη του εμπορίου δεν πρέπει να βασίζεται μόνο στις μόνιμες αγορές και να αγνοεί το εμπόριο της περιπλάνησης που ασκούσαν πλανόδιοι πραματευτάδες μακρινών αποστάσεων, ταξιδεύοντας από εμποροπανήγυρη σε εμποροπανήγυρη και καλύπτοντας σημαντικό τμήμα των αναγκών της υπαίθρου, διότι έτσι βγαίνουν παραπλανητικά συμπεράσματα.

Σε όλα τα σημαντικά εμπορικά κέντρα του βυζαντινού κράτους, Κωνσταντινούπολη, Αντιόχεια, Τραπεζούντα, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, λειτουργούσαν εμποροπανηγύρεις με μεγάλη οικονομική σημασία. Στο Βυζάντιο οι *βιοτέχνες- έμποροι* αποτελούσαν *σωματεία*, ενώ οι έμποροι, που αγόραζαν και μεταπωλούσαν, χωρίς να παρεμβαίνουν στη διαδικασία της παραγωγής, ήταν οργανωμένοι σε *συστήματα*. Τα βυζαντινά πανηγύρια αποτελούσαν κατάλληλη ευκαιρία για πλανόδιους εμπόρους, καθώς και για απλούς χωρικούς, που έρχονταν από γειτονικά χωριά, για να διαθέσουν διάφορα προϊόντα. Η σημασία των αγορών αυτών ήταν, ίσως, μεγαλύτερη για την επαρχία, όπου υπήρχαν λιγότερες ευκαιρίες για τους εμπόρους. Αποτελούσαν επίσης πρώτης τάξης ευκαιρία για τους χωρικούς να διαθέσουν το πλεόνασμά τους εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο το απαραίτητο χρυσό νόμισμα για την πληρωμή των φόρων τους. Συνήθως οργανώνονταν με την ευκαιρία θρησκευτικών εορτών, οπότε δηλώνονται με τον όρο *πανήγυρις*. Οι ρίζες του θεσμού ανιχνεύονται στην αρχαιότητα. Πρόκειται για μια από τις

02

πολλές ειδωλολατρικές πρακτικές, που υιοθετήθηκαν από τον Χριστιανισμό και προσαρμόσθηκαν στις ανάγκες του. Ο μεγάλος αριθμός πανηγυριών που οργανώνονταν στο Βυζάντιο αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα για τη σημασία τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Υπήρχαν πανηγύρια που οργανώνονταν σε μεγάλα αστικά κέντρα, διαρκούσαν πολλές ημέρες και προσέλκυαν μεγάλο αριθμό εμπόρων και αγοραστών, πολλοί από τους οποίους μάλιστα έρχονταν από μακριά. Διάσημα τέτοια πανηγύρια ήταν του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, του Ευαγγελιστή Ιωάννη στην Έφεσο, του Αγίου Ευγενίου στην Τραπεζούντα και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στις Χώνες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τοιχογραφία από το νάρθηκα της Μονής της Βλαχέρνας στην Άρτα (τέλη 13ου αιώνα),[4] που απεικονίζει σκηνές υπαίθριας αγοράς και πλανόδιους εμπόρους, που πουλούσαν την πραμάτεια τους κατά τη διάρκεια της λιτανείας της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι βλέπουμε τον Χάζαρο, που πωλεί χαβιάρι σε κάποιον πελάτη κρατώντας ζυγό ακριβείας, τη λαχανοπώλισσα και καλάθια με φρούτα. Κυρίαρχο ιδεώδες της βυζαντινής οικονομικής σκέψης ήταν η αυτάρκεια. Το εμπόριο στο Βυζάντιο ήταν στην πραγματικότητα μια υπόθεση που αφορούσε πολύ περισσότερους ανθρώπους, από αυτούς που επισήμως ασκούσαν το επάγγελμα του εμπόρου: μικρούς παραγωγούς, βιοτέχνες, αργυραμοιβούς, μεγάλους γαιοκτήμονες. Ο όγκος και η εμβέλειά του διέφεραν ανάλογα με την ιστορική περίοδο. Είναι βέβαιο ότι εκχρηματισμένες συναλλαγές και ανταλλαγές σε είδος συνυπήρχαν πάντοτε.

Ο σημερινός ελλαδικός χώρος κατά την οθωμανική περίοδο, σε οικονομικό[5] επίπεδο, αποτελούσε μια κατακερματισμένη περιφέρεια, με πολλές κατά τόπους ιδιαιτερότητες. Ο οθωμανικός πολιτισμός αποτελούσε κατά κύριο λόγο έναν πολιτισμό των πόλεων. Στις πόλεις διέμεναν τα πλουσιότερα μέλη της κοινωνίας. Εκεί επίσης κατέληγαν, σε μεγάλο βαθμό, οι αγροτικές πρόσοδοι. Οι κάτοικοι των οθωμανικών πόλεων, μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι, είχαν τη δυνατότητα να συσσωρεύσουν πλούτο και πολιτική δύναμη. Εξάλλου οι πόλεις αποτελούσαν τα κέντρα του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Η γεωγραφική και στρατηγική θέση της κάθε ελληνικής πόλης, οι παραδόσεις, η ιστορία και η προγενέστερη υλική υποδομή της, επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τη συνέχεια της λειτουργίας της. Τον 18ο αιώνα, όπως προκύπτει από τη μελέτη των γαλλικών αρχείων, το πανηγύρι της Τρίπολης ήταν ένα από τα πιο σημαντικά πανηγύρια της Πελοποννήσου, κατά τη διάρκεια του οποίου γινόταν η προαγορά του μεταξιού από γάλλους εμπόρους.[6]

Ο τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή (β΄ μισό του 17ου αιώνα) αναφέρει το μεγάλο πανηγύρι του Μυστρά,

που γινόταν κάθε Αύγουστο και συγκέντρωνε πλήθος κόσμου. Τον 18ο αιώνα, όπως προκύπτει πάλι από έγγραφο των γαλλικών αρχείων, η εμποροπανήγυρη του Μυστρά είχε ήδη μετατεθεί στον Σεπτέμβριο και διαρκούσε μια βδομάδα. Η εμποροπανήγυρη των Καλαβρύτων γινόταν κάθε Σεπτέμβριο και διαρκούσε δεκαπέντε ημέρες. Στον θεσσαλικό χώρο, την οθωμανική περίοδο, εμποροπανηγύρεις γίνονταν στο Μοσχολούρι[7] Καρδίτσας, στην Ελασσόνα και –από τις αρχές του 17ου αιώνα– στα Φάρσαλα. Η Λάρισα, πόλη με έντονη οικονομική ζωή, ήταν κέντρο και του διεθνούς εμπορίου, γι' αυτό είχε *μπεζεστένι* (bedesten), δηλαδή λιθόκτιστη κλειστή και σκεπαστή αγορά ακριβών υφασμάτων και πολύτιμων λίθων. Το μπεζεστένι της Λάρισας[8] χρονολογείται στα τέλη του 15ου αιώνα. Μπεζεστένια υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη,[9] στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Εγνατίας (1455-1459) και στις Σέρρες,[10] στην πλατεία Ελευθερίας (κτίστηκε λίγο πριν από το 1494) και σήμερα στεγάζει το αρχαιολογικό μουσείο της πόλης.

Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι σπουδαιότερες εμποροπανηγύρεις στην Ήπειρο ήταν των Ιωαννίνων, της Άρτας, της Κόνιτσας και της Παραμυθιάς. Οι εμποροπανηγύρεις αυτές, με εξαίρεση, ίσως, των Ιωαννίνων, είχαν τοπικό χαρακτήρα. Τον 18ο αιώνα η Άρτα ήταν το κέντρο μιας εύφορης αγροτικής περιοχής, που παρήγε άφθονο σιτάρι, καπνό, κερί, μετάξι, βαμβάκι, δέρματα, μαλλιά, ξυλεία, αυγοτάραχο από τον Αμβρακικό κ.ά.

Η κυκλοφορία των αγαθών στην τοπική, εσωτερική αγορά γινόταν με τρεις τρόπους: α) τη μόνιμη, καθημερινή αγορά (μαγαζιά), β) την εβδομαδιαία αγορά (παζάρι), και γ) την εμποροπανήγυρη.

Οι εμποροπανηγύρεις ήταν αυστηρά οργανωμένες αγορές, ετήσιου χαρακτήρα, όπου συγκεντρωνόταν πλήθος εμπορευμάτων και εμπόρων, από γειτονικές ή μακρινές περιοχές, κατά τη διάρκεια διαφόρων μηνών του έτους. Οι εμποροπανηγύρεις συνέβαλλαν στη σύνδεση της οικονομίας πόλης-υπαίθρου, στην κυκλοφορία του νομίσματος και στην ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών. Στην Άρτα γινόταν κάθε χρόνο μια αξιόλογη εμποροπανήγυρη, που ονομαζόταν *Μπουχούστι* και διαρκούσε οκτώ με δέκα ημέρες. Άρχιζε την 1η Σεπτεμβρίου και τελείωνε στις 8 του ίδιου μήνα ή, όπως μας πληροφορεί ο λόγιος Μητροπολίτης Σεραφείμ Ξενόπουλος ο Βυζάντιος,[11] άρχιζε στις 14 Σεπτεμβρίου και έληγε στις 24 του ίδιου μήνα. Η εμποροπανήγυρη της Άρτας γινόταν στη συνοικία Μπουχούστι,[12] ή *Μουχούστιον*, στα νοτιοδυτικά της πόλης, μεταξύ του ναού της Παρηγορήτισσας και του πρώην κρατικού νοσοκομείου. Κατά τη διάρκειά της γινόταν ζωεμπόριο, αλλά και εμπόριο αγροτικών, κτηνοτροφικών, καθώς και προϊόντων εισαγωγής. Καθώς περνούν τα χρόνια, συντελείται μια σταδιακή μετατόπιση

03

03 Έλληνας έμπορος. Χαλκογραφία. Σχέδιο Stackelbeng, χάραξη N. Guidetti.

04 Νέγρες στο πανηγύρι των Φαρσάλων. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία. Σχέδιο Gropius, χάραξη Kobike. Εθνική Βιβλιοθήκη.

04

του χώρου διεξαγωγής της εμποροπανήγυρης. Το ζωοπάζαρο παρέμεινε ως τη δεκαετία του 1960 στο «Μπουχούστι», ενώ το εμπόριο των άλλων αγαθών μεταφέρθηκε έξω από το κάστρο, στα νοτιοανατολικά της πόλης σ' ένα πλάτωμα, της οδού Άρτας-Ιωαννίνων. Κατά τον 18ο αιώνα οι Βενετοί έδειξαν έντονο ενδιαφέρον για την εμποροπανήγυρη της Άρτας. Βενετοί, αρτινοί και επτανήσιοι έμποροι συμμετείχαν στις εμποροπανηγύρεις των Ιωαννίνων, της Κόνιτσας και της Παραμυθιάς, ενώ ήταν γνωστή και η παρουσία τους στις φημισμένες εμποροπανηγύρεις της Θεσσαλίας, όπως της Λάρισας, του Μοσχολουρίου και της Ελασσόνας. Παρά τη μεγάλη διάδοση των εμποροπανηγύρεων κατά τον 18ο αιώνα, υπήρχαν και σημαντικά εμπόδια στη διεξαγωγή τους, που σχετίζονταν με τους κινδύνους μετάδοσης επιδημιών, κυρίως της πανούκλας, τις ληστρικές επιθέσεις, καθώς και τις τοπικές ταραχές. Στις περιπτώσεις αυτές το εμπόριο σταματούσε εντελώς ή συνεχιζόταν μειωμένο. Οι τόποι διεξαγωγής των εμποροπανηγύρεων είναι γνωστό ότι ήταν επιρρεπείς στη μετάδοση της πανούκλας. Πολλές φορές και η ίδια η πόλη της Άρτας ήταν επίκεντρο πανούκλας.[13] Πόλη με στενά δρομάκια, υποτυπώδη ύδρευση από πηγάδια, βρύσες, ακάλυπτα κανάλια, αλλά και ανυπαρξία αποχετευτικού συστήματος, με λιμνάζοντα νερά από τις βροχοπτώσεις και τα λύματα των σπιτιών, αποτελούσε τόπο ανάπτυξης παθογόνων μικροοργανισμών, που προκαλούσαν συχνά επιδημίες. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ανδρέα Μαρίνου, που μας πληροφορεί ότι τον Μάιο του έτους 1708, έμποροι από την Άρτα ξεκίνησαν φορτωμένοι με την πραμάτεια τους για την εμποροπανήγυρη στο Μοσχολούρι. Στο δρόμο έμαθαν ότι στο Μοσχολούρι είχε εκδηλωθεί επιδημία πανούκλας και επέστρεψαν στην Άρτα. Οι πρόκριτοι της πόλης, όμως, τους απομόνωσαν στο μοναστήρι του Θεοτοκιού, για να περάσουν το χρονικό διάστημα της καραντίνας (*quarantina*), που ήταν σαράντα μέρες.

Τελειώνοντας, μπορούμε να επισημάνουμε τα ακόλουθα: Οι ρίζες του θεσμού της εμποροπανήγυρης ανιχνεύονται στην αρχαιότητα. Ο μεγάλος αριθμός εμποροπανηγύρεων που οργανώνονταν στο Βυζάντιο[14] αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα για τη συμβολή τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας του ελλαδικού χώρου, ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα, διεξάγονταν εμποροπανηγύρεις στην Πελοπόννησο (Τρίπολη, Μυστράς, Καλάβρυτα), στη Θεσσαλία (Λάρισα,[15] Μοσχολούρι, Ελασσόνα, Φάρσαλα), την Ήπειρο (Ιωάννινα, Άρτα, Κόνιτσα, Παραμυθιά) κ.α. Μαζί με τους πλανόδιους πραματευτάδες[16] και τα εμπορεύματά τους, ταξίδευαν από εμποροπανήγυρη σε εμποροπανήγυρη ειδήσεις, προκαταλήψεις, ιδέες και όνειρα για μια καλύτερη ζωή.

Σημειώσεις

Μια πρώτη μορφή αυτού του άρθρου, με τον ίδιο τίτλο, χωρίς φωτογραφίες και σημειώσεις, δημοσιεύτηκε στην εβδομαδιαία εφημερίδα της Άρτας «Ταχυδρόμος», αρ. φύλλου 411, 23.9.2009, σ. 14. Το κείμενο ήταν επετειακό λόγω πραγματοποίησης της ετήσιας εμποροπανήγυρης της πόλης, η

05

05 Το πανηγύρι της Άρτας σήμερα (Φωτογραφικό αρχείο Β. Γκανιάτσα).

οποία βρίσκει ακόμη και σήμερα μεγάλη ανταπόκριση στους κατοίκους της περιοχής.

1 Μαρία Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, εκδ. ΕΙΕ-ΙΒΕ, Αθήνα 2008, σ. 231-235 («Η αριστοκρατία και το εμπόριο»)· Αγγελική Λαΐου, «Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα», *Ευφρόσυνον*, τόμ. 1, Αθήνα 1991, σ. 283-296.

2 10.5.4, εκδ. Lassere.

3 *IGR* 1, 271-272.

4 Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Βλαχέρνα της Άρτας. Τοιχογραφίες*, Αθήνα 2009, σ. 72-73 και εικ. 44, 53. Ο νάρθηκας πρέπει να οικοδομήθηκε προς τα τέλη του 13ου αι., όταν κύριος της Άρτας ήταν ο Νικηφόρος Α΄ Κομνηνός-Δούκας (1267/68-1296), πρεσβύτερος γιος και διάδοχος του Μιχαήλ Β΄. Την ανέγερση του νάρθηκα ακολουθεί η διακόσμησή του με τοιχογραφίες. Η Λιτανεία, η οποία τελείται με συρροή κόσμου και φαιδρύνεται με γραφικές σκηνές υπαίθριας αγοράς στις παρυφές της πομπής, κάτω και στην αριστερή παραστάδα, αποτελεί «άπαξ» της μνημειακής ζωγραφικής.

5 Halil Inalcik / Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008.

6 Άννα Λαμπροπούλου, «Οι πανηγύρεις στην Πελοπόννησο κατά την Μεσαιωνική Εποχή», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: «Η Καθημερινή Ζωή Στο Βυζάντιο, Τομές και Συνέχειες στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Παράδοση», 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, ΚΒΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ. 291-310.

7 Νίκος Καραφύλλης, *Το Μοσχολούρι διηγείται τη δόξα του*, Μοσχολούρι 2005.

8 Έρση Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, εκδ. ΥΠΠΟ-ΔΒΜΑ, λ. 69, σ. 199-200: Μπεζεστένι (bedesten) Λάρισας. Κλειστή αγορά και αποθήκη ειδών πολυτελείας, που χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι.

9 *Στο ίδιο*, λ. 88, σ. 246-247.

10 *Στο ίδιο*, λ. 108, σ. 287-288.

11 Σεραφείμ Ξενόπουλος Βυζάντιος, *Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα 1884, Άρτα 2003[3], σ. 182-183. Ο λόγιος μητροπολίτης μάς πληροφορεί ότι στην Άρτα γινόταν από παλιά στη συνοικία Μουχούστιον εμπορικό πανηγύρι, όπου προσέρχονταν έμποροι και αγοραστές από διάφορες περιοχές της Ηπείρου. Η εμποροπανήγυρη της Άρτας διαρκούσε δέκα μέρες. Άρχιζε στις 14 Σεπτεμβρίου και έληγε στις 24 του ίδιου μήνα. Μας πληροφορεί επίσης ότι κάθε Πέμπτη γινόταν παζάρι, δηλαδή εβδομαδιαία αγορά, τροφίμων και ενδυμάτων, για εξυπηρέτηση των κατοίκων.

12 *Μπουχούστι*: Λέξη αρβανίτικη που σημαίνει εμποροπανήγυρη. Κατά μιαν άλλη εκδοχή προέρχεται από το τουρκοαραβικό *Medhuseua*, που σημαίνει ζωοπάζαρο. Στη συνοικία Μπουχούστι ή Μουχούστιον της Άρτας, που βρισκόταν στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας απέναντι από το ναό της Παρηγορήτισσας, υπήρχαν τέσσερις νερόμυλοι και το έτος 1869 κρεοπωλεία και ιχθυοπωλεία. Σεραφείμ Ξενόπουλος Βυζάντιος, *ό.π.*, σ. 13, 146, 183.

13 Ελευθέριος Λ. Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά το 18ο αιώνα*, εκδ. Α. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 203-205, 212.

14 Η προσκόλληση του Βυζαντίου στην παράδοση χαρακτηρίζει όλες τις όψεις του κρατικού βίου και επηρεάζει βαθύτατα τις σχέσεις του κράτους με την οικονομία. Η βυζαντινή οικονομία στηριζόταν –κυρίως– στη γη και στην εκμετάλλευσή της. Στο πλαίσιο των περιορισμών που επέβαλαν οι μεσαιωνικές συνθήκες, η βυζαντινή οικονομία ήταν επιτυχής, αφού για μεγάλο διάστημα διατήρησε και την πρόοδο, αλλά και τη σταθερότητά της. Βλ. Νίκος Οικονομίδης, «Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία», στο Αγγελική Ε. Λαΐου (Γενική Εποπτεία), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, τόμ. 3, σ. 141-252 και Αγγελική Ε. Λαΐου, «Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας», *στο ίδιο*, τόμ. 3, σ. 361-389.

15 Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τόμ. 2, Λάρισα 2007· Λάζαρος Αρσενίου, *Η Θεσσαλία κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1984.

16 Troian Stoianovich, «Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων στα χέρια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 289-330 (κείμενο), 331-345 (σημειώσεις).